

УКРАЇНСЬКА КЕРАМОЛОГІЯ

ЗА РІК 2007

Книга III

Том 1

УКРАЇНСЬКЕ
ГОНЧАРСТВО
ДОБИ
КОЗАЦТВА

Національна академія наук України
Інститут керамології – відділення
Інституту народознавства НАН України

Міністерство культури України
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному

УКРАЇНСЬКА КЕРАМОЛОГІЯ

Національний науковий щорічник

ЗА РІК 2007

Книга III / Том 1

УКРАЇНСЬКЕ ГОНЧАРСТВО ДОБИ КОЗАЦТВА

За редакцією
доктора історичних наук
Олеся Пошивайла

«Українське Народознавство»

Опішне • 2011 • Україна

У45

Перший том третьої книги Національного наукового щорічника «Українська керамологія» присвячено українському гончарству доби козацтва. До нього ввійшли доповіді Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва» та статті вітчизняних керамологів, присвячені гончарству XVI – XVIII століть.

Для керамологів, істориків, археологів, етнологів, мистецтвознавців, музеологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться культурною спадщиною України

КЛЮЧОВІ СЛОВА: українська керамологія, археологія, кераміка, гончарство XVI–XVIII століть, доба козацтва, Україна

The first volume of the third book of the National Cultural Yearbook *The Ukrainian Ceramology* is devoted to the Ukrainian pottery of the Cossack time. It includes the materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Ceramological Seminar *The Relevant Questions of the Study of the Ukrainian Pottery of the Cossack Time* and the articles of Ukrainian ceramologists, devoted to the pottery craft of the 16th – 18th centuries.

The book is intended for ceramologists, historians, archaeologists, ethnologists, art critics, museologists, regional explorers, for all the people, who is interested with the cultural heritage of Ukraine.

KEY WORDS: *Ukrainian ceramology, archaeology, ceramics, the pottery craft of the 16th –18th centuries, the Cossack time, Ukraine*

• Наукове видання •

Рекомендовано до друку вченими радами

Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

■ Голова

Олесь Пошивайло, доктор історичних наук, професор (Опішне)

■ Відділ історичної, археологічної, етнографічної (антропологічної), музеєзнавчої керамології

Валентина Борисенко, доктор історичних наук, професор (Київ)

Степан Макарчук, доктор історичних наук, професор (Львів)

В'ячеслав Мурзін, доктор історичних наук, професор (Запоріжжя)

Всеволод Наулко, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор (Київ)

Степан Павлюк, академік НАН України, доктор історичних наук, професор (Львів)

Ігор Пошивайло, кандидат історичних наук (Київ)

Петро Толочко, академік НАН України, доктор історичних наук, професор (Київ)

■ Відділ мистецтвознавчої (художньої) керамології

Орест Голубець, доктор мистецтвознавства, професор (Львів)

Олена Клименко, кандидат мистецтвознавства (Київ)

Володимир Овсійчук, член-кореспондент Національної академії мистецтв України, доктор мистецтвознавства, професор (Львів)

Михайло Селівачов, доктор мистецтвознавства, професор (Київ)

Дмитро Степовик, доктор мистецтвознавства, доктор філософських наук, доктор богословських наук, професор (Київ)

Олександр Федорук, академік Національної академії мистецтв України, доктор мистецтвознавства, професор (Київ)

Ростислав Шмагало, доктор мистецтвознавства, професор (Львів)

■ Відділ керамолінгвістики

Павло Гриценко, доктор філологічних наук, професор (Київ)

Роман Кирчів, доктор філологічних наук, професор (Львів)

Михайло Наєнко, доктор філологічних наук, професор (Київ)

Любов Спанатій, кандидат філологічних наук, доцент (Миколаїв)

Михайло Худаш, доктор філологічних наук (Львів)

Микола Степаненко, академік Академії наук вищої школи, доктор філологічних наук, професор (Полтава)

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

вул. Партизанська, 102,

Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;

тел. +3 (05353) 42175, 42416, 42415,

факс +3 (05353) 42175, 42416

Свідоцтво про реєстрацію КВ 5424 від 30.08.2001

E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net,

ceramology_inst@poltava.ukrtel.net;

www.opishne-museum.gov.ua,

www.ceramology-inst.gov.ua,

www.ceramology.gov.ua

СЛУЖБА РЕАЛІЗАЦІЇ:

тел. +3 (05353) 42417

Права видавництва «Українське Народознавство» поширюються на всі країни. Перевидання, репродукції, відтворення, виконання за допомогою розмножувальної, аудіовізуальної техніки чи будь-якими іншими засобами, а також приватні копії можуть бути виконані лише з дозволу видавництва «Українське Народознавство»

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner

Думки авторів щорічника не завжди співпадають з офіційною думкою видавців і наукового редактора.

Матеріали публікуються і в тому випадку, якщо вони не відповідають сучасному рівню керамологічних знань в Україні

Досліджені гончарні горни Опішненського гончарного району	
<i>Валентина Троцька (Опішне)</i>	100
Крем'яхи XVII–XIX століть: проблеми дослідження	
<i>Анатолій Гейко (Опішне)</i>	119
До питання видобування глини за доби козацтва	
<i>Анатолій Щербань (Опішне)</i>	123
■ РІШЕННЯ СЕМІНАРУ	127
■ ІСТОРІЯ ГОНЧАРСТВА	
Гончарний комплекс Верхнього Салтова другої половини XVII – XVIII століття	
<i>Ірина Голубєва (Харків)</i>	132
Турецька кераміка в Криму напередодні вторгнення Порту (до проблеми хронології однієї групи посуду)	
<i>Ірина Тесленко (Алушта, АР Крим)</i>	145
Кохлі з місця Кам'янської Січі	
<i>Наталя Чергик (Запоріжжя)</i>	167
Гончарне горно кінця XVIII – початку XIX століття з околиць с.Міські Млини	
<i>Валентина Троцька (Опішне), Анатолій Гейко (Опішне)</i>	174
Видатковий аспект діяльності цехів Полтавського полку початку XVIII століття	
<i>Оксана Коваленко (Опішне)</i>	181
Гончарні осередки Середнього Подніпров'я XVI–XVIII століть	
<i>Леся Чміль (Київ)</i>	195
■ ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	235
■ ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	241
■ ІНФОРМАЦІЯ	247

© Наталія Чергік, 2011

КАХЛІ З МІСЦЯ КАМ'ЯНСЬКОЇ СІЧІ

Чергік Наталія. Кахлі з місця Кам'янської Січі // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Олішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн. III. – Т. 1. – С. 167-173.

Народилася 28 вересня 1971 року в Запоріжжі. Закінчила історичний факультет Дніпропетровського національного університету (2002). Старший науковий співробітник Відділу фондів і реставрації Національного заповідника «Хортиця».

Головний напрямок наукових досліджень: гончарство XVII–XVIII століть у Запоріжжі. Автор наукових статей у збірниках.

✉ Острів Хортиця, Запоріжжя, 69017; тел. (0612) 127118

✉ Вул. Дніпровські пороги, 35, кв. 71-а, Запоріжжя, 69121; тел. (0612) 127183

Проаналізовано кахлі, виявлені на місці колишньої Кам'янської Січі, що зберігаються в Музеї історії запорозького козацтва та в Національному заповіднику «Хортиця». З'ясовано, що найбільш поширеним орнаментом на кахлях був рослинно-геометричний; також зустрічаються сюжетні кахлі із зображенням вершника та тварин [Одержано 24 лютого 2003]

Ключові слова: керамологія, гончарство, кахлі, кахлярство, Кам'янська Січ, Україна

Кохлярство – одна з найяскравіших галузей українського народного гончарства. Кахельний декор, зокрема орнаменти, сюжетні композиції, кольорові акценти – все це й досі впливає на естетичне сприйняття людини, дає можливість доторкнутися до минувшини рідної землі. І це завдяки тому, що в українських кахлях відобразилися звичаї, смаки, особливості побуту українців, історичні події минулого. В них у повноті передано красу української природи, велич самої людини.

Не виняток і кахлі, виявлені археологами на місці колишньої Кам'янської Січі. Експонуються вони в Музеї історії запорозького козацтва, що на острові Хортиця, а також зберігаються у фондах Національного заповідника «Хортиця». Цю колекцію сформовано завдяки археологічним експедиціям, проведеним на місці Кам'янської Січі впродовж 1972–1974 (керівник експедиції – Андрій Сокульський, учасники – Роман Юра, Олександр Бодяньський) та 1989–1990 років (керівник експедиції – Володимир Ільїнський, один із учасників – Аркадій Козловський) [2; 5; 6].

Січ було засновано на р. Кам'янка (за що й отримала свою назву), на місці південних околиць сучасного села Республіканець Бериславського району Херсонської області. Часом існування Кам'янської Січі вважають 1709–1711 та

1730–1734 роки [4; 7]. Отже, кахлі з місця її розташування належать до так званих «середніх» (XVI–XVIII століття) [3]. Це – рельєфні кахлі, що на лицьовій частині не мають рамки (за рідкісним винятком), що оточує. У колекції представлено стінні (лицьові) кахлі. Вони склали основу архітектурної будови печі. Пояскові кахлі відділяли яруси обігрівальної груби; карнизні завершували конструкцію печі. Ці типи кахель представлено як фронтальними (простими коробчастими), так і кутовими варіантами [1].

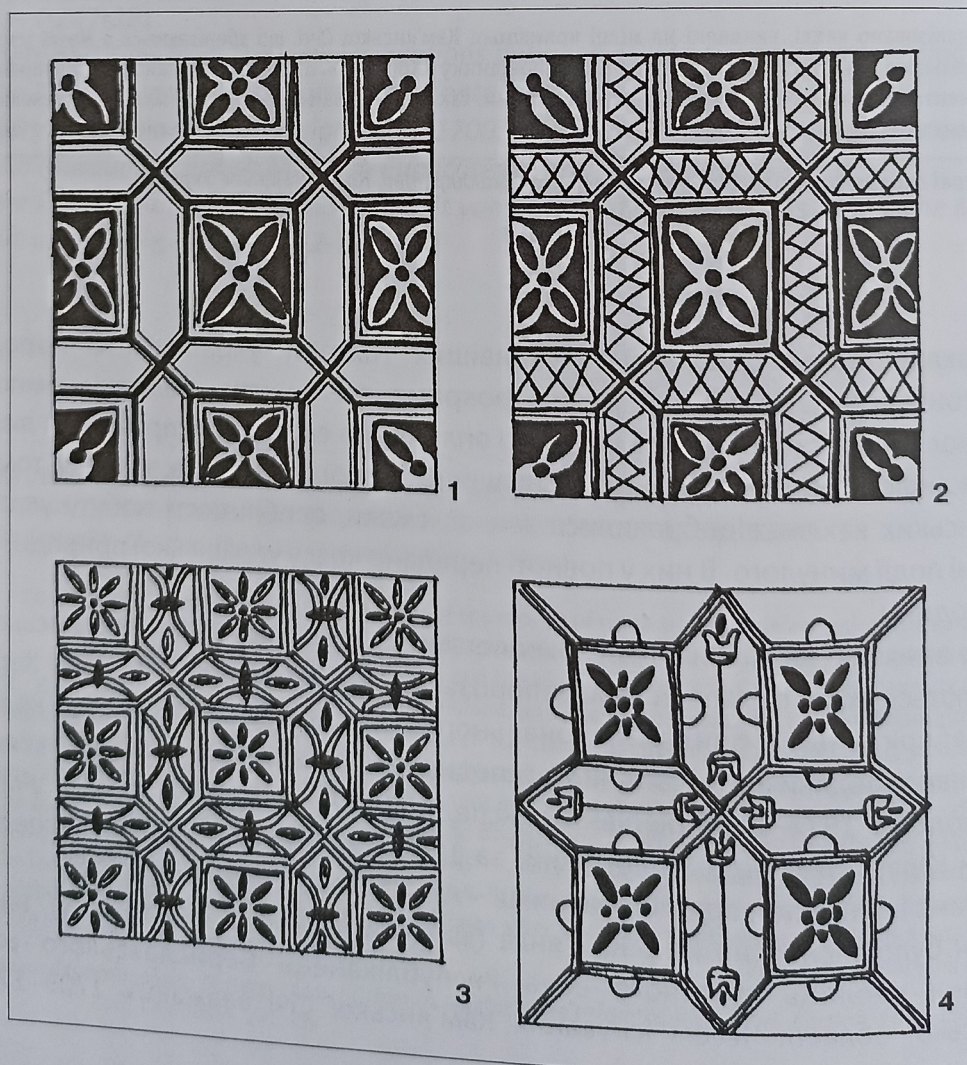
Найпоширенішим орнаментом на стінних кахлях був рослинно-геометричний. Його представлено двома видами композиційного вирішення: хрестоподібне розбиття композиції з квадратами по кутах та композиції з квадратом у центрі. Їх можна назвати архаїчними, оскільки, за дослідженнями Олександра Тищенка, такий орнамент, відомий на українських кахлях ще з XV століття, як бачимо, не втратив своєї актуальності й у XVIII столітті [8].

Мал.1.

Кохлі з геометрично-рослинним орнаментом.

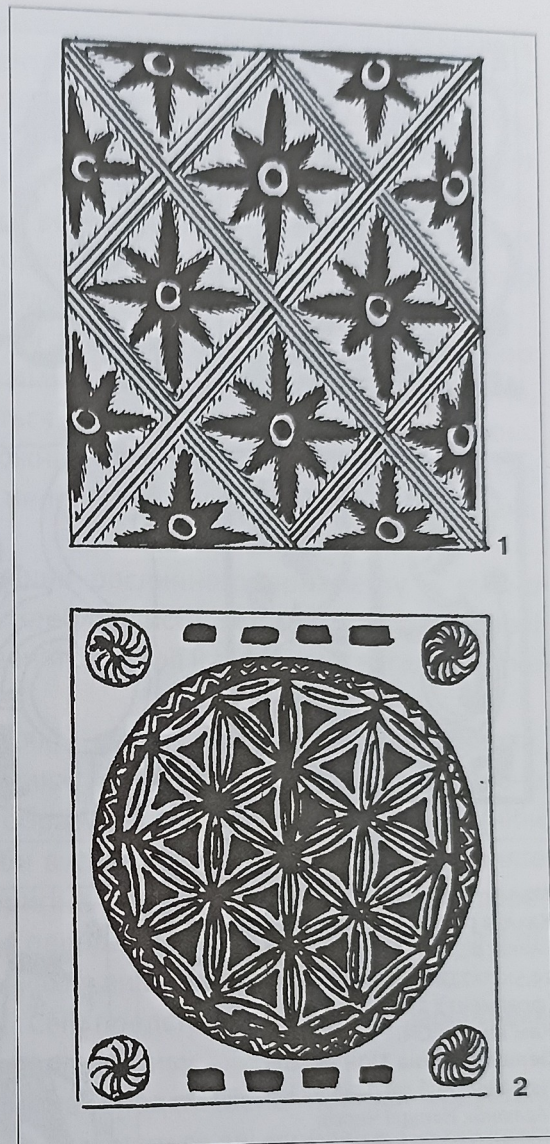
Глина, відтиск у формі, 23x21x7; 23x21x7; 24x21,5x6,5; 24,5x20,5x6 см.

Кам'янська Січ. Перша третина XVIII століття. Національний заповідник «Хортиця». Малюнок Наталі Чергик

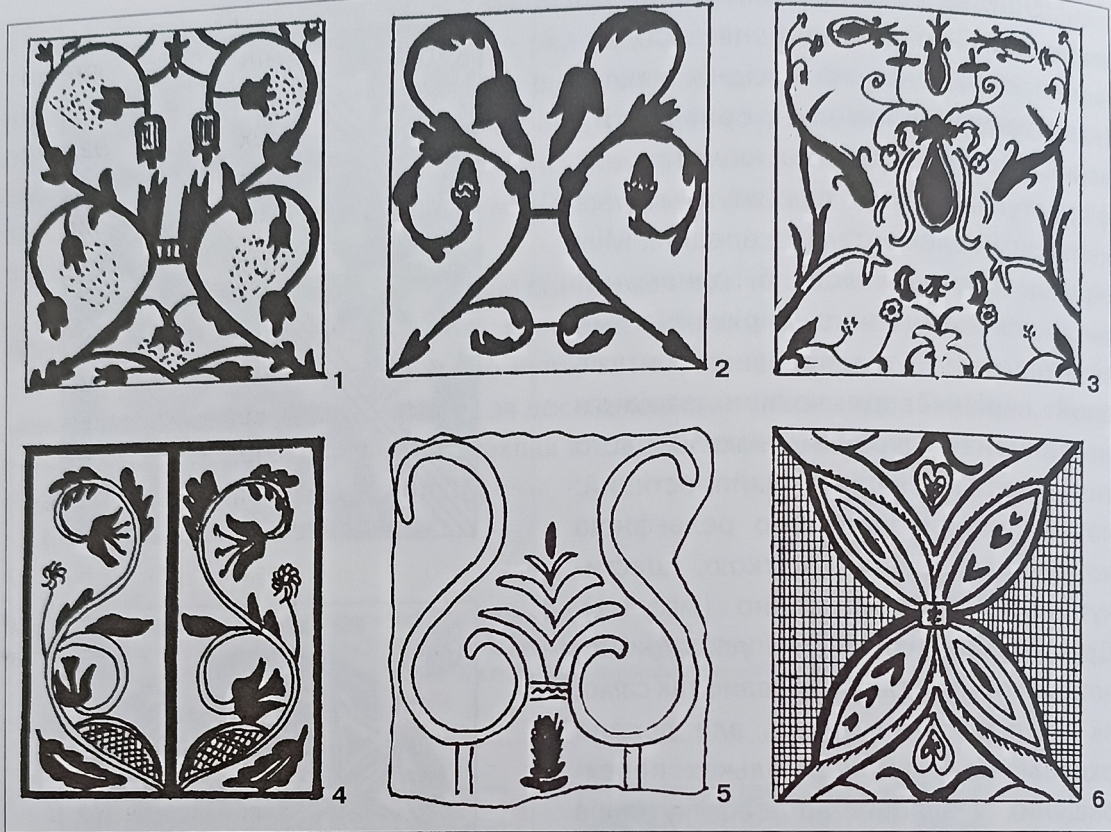

Обидва види композиційного вирішення розраховані на продовження орнаменту на сусідніх кахлях (так званий килимовий орнамент) і являють собою поєднання геометричних фігур – квадрата й шестикутника – з квітковими елементами всередині. Між іншим, при, здавалося б, одноманітності композиційного вирішення, ми зіткнулися з таким проявом фантазії, який вирізняє аж чотири варіанти рослинно-геометричних кахель цього типу. Перший варіант найпростіший: чотирикутники заповнено рельєфною чотирипелюстковою квіткою, шестикутники неорнаментовано (мал.1:1). Другий варіант дещо ускладнено: чотирикутники орнаментовано так само, як і в першому випадку, але додано оздоблення у вигляді кількох перехрещених у заповненні шестикутників (мал.1:2). Третій варіант: чотирикутники заповнено восьмипелюстковими квітками, а шестикутники оздоблено витягнутими вздовж паралельних сторін рельєфними симетричними арками з пелюстками в гострих кутах (мал.1:3). Четвертий варіант: квадрати декоровано восьмипелюстковими квітками в центрі та невеличкими зовнішніми рельєфними арками на сторонах чотирикутника, шестикутники заповнено двобічними квітками стилізованого тюльпана на витягнутому вздовж фігури стеблі (мал.1:4). Строгий орнамент та червоний колір черепка надає кахлям виразу суворості й стриманості.

Ще один варіант кахлі з орнаментом рослинно-геометричного характеру має діагональне розбиття лицьової частини. Утворені таким чином ромби мають у заповненні восьмипелюсткову квітку, що складається з чотирьох маленьких та чотирьох великих пелюсток. Своєрідної ажурності кахлі надають елементи ялинкового орнаменту, який наявний на всіх рельєфних деталях декору (мал.2:1). Усе це в поєднанні зі світло-сірим кольором черепка робить кахлю вишуканою.

Мал.2.
Кохлі з солярними мотивами.
Глина, відтиск у формі, 26x22x7; 26,5x22,5x9 см.
Кам'янська Січ. Перша третина XVIII століття.
Національний заповідник «Хортиця».
Малюнок Наталі Чергік

Мал.3.

Кахлі з рослинним орнаментом.

Глина, відтиск у формі, 25,5x21x7,5;
24,5x21x7; 21,5x22,5x7; 9,2x12; 24x21x7
(фрагмент); 26,5x24x7 см.

Кам'янська Січ.

Перша третина XVIII століття.

Національний заповідник «Хортиця».

Малюнок Наталі Чергік

Мал.4.

Кахлі з сюжетними зображеннями.

Глина, відтиск у формі.

Кам'янська Січ. XVI–XVII століття.

Національний заповідник «Хортиця».

Малюнок Наталі Чергік

Подібна за стилістикою до кахель із геометричним поділом композиції кахля із зображенням солярних знаків. Вона має центричну будову композиції: посередині велике коло, що складається з поєднаних одна з одною шестипелюсткових квіток, які утворюють суцільне зірково-квіткове поле. У чотирьох кутах кахлі зображено по одному «коловороту», що крутяться проти годинникової стрілки. Окрім того, у верхній її частині між «коловоротами» розташовано по чотири невеличких чотирикутники (мал.2:2). Довершеності орнаменту додає сонячно-білий колір черепка. Кахля ніби випромінює тепло й світло.

Окрему велику групу становлять кахлі з рослинним орнаментом, на яких домінує мотив симетрично розташованих ліан, що вигинаються то серцеподібно, то ліроподібно. Ліани з листям закінчуються стилізованими квітками тюльпана. Не-зважаючи на типовість композиції, кожна кахля являє собою новий образ, новий характер: одні ніби важкі, завмерлі, неповороткі, інші, навпаки, експресивні, рухливі, гнучкі (мал.3:1-4).

Ще один вид композиційного подання рослинного орнаменту – вільно розміщені на тлі кахлі рослинні елементи: стебла, листя, квіти. Все це має доволі хаотичний вигляд, хоча підпорядковане певній симетрії й віддалено нагадує мотив вазона (мал.3:5).

Окремої уваги заслуговує кахля, на якій велика чотирипелюсткова квітка, зображена в центрі, дуже нагадує метелика. Її пелюстки-крильця декоровано дрібненькими листочками. Довершеності образу надають рельєфні сердечка (ніби голівка й тулуб метелика) та стеблини (ніби вусики чи лапки комахи). Не зайняте «метеликом» тло кахлі заповнено досить оригінально – орнаментом у вигляді переплетених ниток у груботканому полотні, що передано досить натурально (мал.3:6). На додаток світло-жовтий колір черепка – і кахля виглядає просто феєрично.

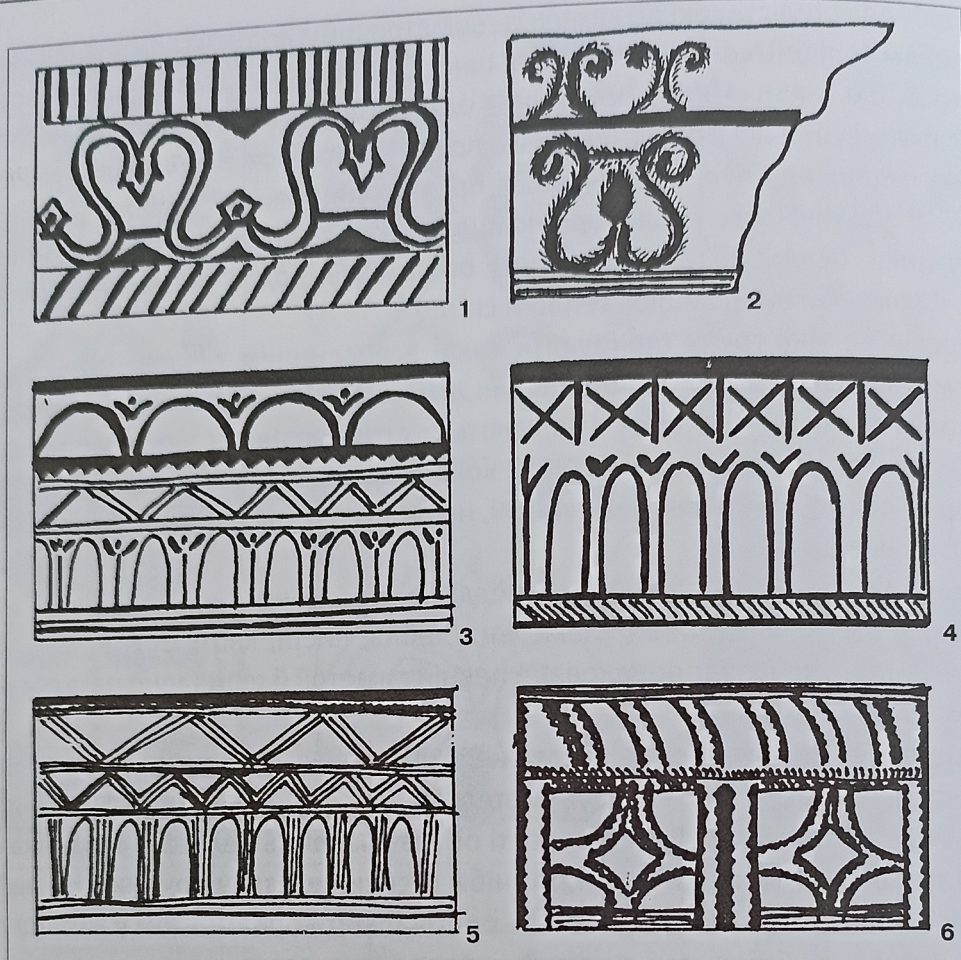
Сюжетні кахлі з місця Кам'янської Січі представлено двома варіантами зображення вершників та двома – зооморфного мотиву.

Перший варіант зображення вершника представлено повним силуетом людини з прапором у руці. Нижче копит коня знаходяться дві «собаки». По тлу кахлі розкидано шестипелюсткові квіти з рельєфних цятток. Такими ж цятками оздоблено одяг вершника та збрую коня, що надає стилістичної єдності всій композиції. Червоний колір черепка не просто доповнює, а й підкреслює святковий настрій зображення (мал.4:1).

На сюжетній кахлі зооморфного характеру зображено двох тварин – лева або собаки та грифона. Виконано їх технікою пластичного рельєфу. Їхні фігури розташовано обличчям один до одного майже в однакових позах. Вони ледве торкаються задніми лапами рослини, що розкинулася під ними, – все це створює ефект зависання фігур у повітрі, надземної повільності рухів (мал.4:3).

Окрім вищеназваних сюжетних кахель, знайдено фрагменти ще двох. На одній зображено вершника в дрібноорнаментованому одязі, на іншій – тварину геральдичного типу (мал.4:2, 4). На жаль, через фрагментарність знахідок неможливо дати їх повний опис. Це – стінні кахлі з місця Кам'янської Січі.

Пояскові кахлі, за допомогою яких робили перехід від нижнього ярусу груби до верхнього, представлено двома варіантами із зображенням ліроподібного мотиву.

Мал.5. Пояскові (1, 2) та карнизні (3-6) кахлі. Глина, поливи, відтиск у формі (3-6), 19х11,5х6,5; 14,5х12,5х7; 21х16,5х7,5; 23х12х6; 22х12,5х7,5; 19х15х6,5 см.

Кам'янська Січ. Перша третина XVIII століття. Національний заповідник «Хортиця».
Малюнок Наталі Чергик

Один виконано технікою м'якого рельєфу. Його ліроподібне утворення закінчується мотивом тризуба, опущеного в середину ліри (мал.5:1). Другий варіант має розширення за рахунок перетинок ліри. В центрі ліроутворення – велика пелюстка. Усі елементи другого варіанта – з «ялинкою», що надає йому, передовсім, різкості (мал.5:2).

І, нарешті, карнизні кахлі – увінчуючі елементи печі. Вони здебільшого представлені арочними композиціями з додаванням елементів геометричного орнаменту (трикутники, чотирикутники) в різних варіаціях. Є серед них і ажурні – з «прорізними» арками й трикутниками (мал.5:3-5). До окремого варіанта віднесено ажурну кахлю з вирізними ромбами в центральній частині композиції, перетинки якої оздоблено рельєфними трикутниковими лініями. Цей варіант представлено як теракотовими, так і вкритими зеленою поливою кахлями (мал.5:6).

Звичайно, в обсязі однієї статті не можна описати всі варіанти кахель, представлених знахідками з місця Кам'янської Січі. Та навіть такий короткий огляд допоможе уявити цілу галерею гончарної пластики, де в повній мірі представлено артистизм, мистецький азарт і творче мислення українських кахлярів.

1. Виногородська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. // Археологія. – 1997. – №2. – С.129-140.
2. Звіт про роботу Дніпровської археологічної експедиції – 1974 р. // Науковий архів Національного заповідника «Хортиця». – Фонд експедицій. – Спр.82. – 22 арк.
3. Куриленко В.Є. Художні кахлі Мезинського музею // Народна творчість та етно-графія. – 1979. – №6. – С.97-99.
4. Ленченко В. На городищі Кам'янської Січі // Пам'ятки України. – 1990. – №1. – С.20.
5. Отчет о работе археологической разведки на Каменской Сечи – 1973 р. // Науковий архів Національного заповідника «Хортиця». – Фонд експедицій. – Спр.64. – 3 арк.
6. Отчет об исследованях на Каменской Сечи в 1989 г. // Науковий архів Національного заповідника «Хортиця». – Ф.е. – Спр.41. – 21 арк.
7. Сокульський А. Віхи край шляху // Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя: СП «Интербук», 1991. – С.149-150.
8. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.). – К.: Либідь, 1992. – 192 с.

TILES FROM THE SITE OF THE KAMYANKA SICH

Natalya Cherhik (Zaporizhzhya)

The tiles, discovered on the place on the Kamyanka Sich, that are kept in the Museum of the History of Zaporizhian Cossack and in the National Khortytsya Preserve, It is ascertained, that the vegetable and geometric ornament was the most widespread on tiles, anecdotic tiles with of a horseman and animals are also to be found

[Received Лютого 24, 2003]

Key words: *ceramology, pottery craft, tile, tile producing, the Kamyanka Sich, Ukraine*